

Л. В. Сидельникова,
Київський національний лінгвістичний університет, м. Київ

ОСОБЛИВОСТІ ФОНОГРАФІЧНОГО ІНВЕНТАРЯ ДЛЯ ПЕРЕДАЧІ ГОЛОСНИХ ЗВУКІВ ФРАНЦУЗЬКОЇ МОВИ ІХ-ХVІІІ СТОЛІТЬ

Роботу присвячено вивченню еволюції фонографічного інвентаря в історії розвитку французької мови для передачі голосних звуків, виокремлено фонографічні особливості графічних комплексів французької мови в окремі історичні періоди, визначено основні засоби відображення на письмі голосних звуків, а також динаміку становлення графічної системи французької мови у ІХ-ХVІІІ століттях.

Ключові слова: фонографічний інвентар, вокалічна система, графічний комплекс, графіка, французька мова.

Работа посвящена изучению эволюции фонографического инвентаря в истории развития французского языка для передачи гласных звуков, выделены фонографические особенности графических комплексов французского языка в отдельные исторические периоды, определены основные средства отображения на письме гласных звуков, а также динамика становления графической системы французского языка ІХ-ХVІІІ веков.

Ключевые слова: фонографический инвентарь, вокалическая система, графический комплекс, графика, французский язык.

The research focuses on phonographic analyses of evolution of the French vowels, graphic development of the French language has been analyzed through its phonographic features in different historical periods, the research outlines the basic means for displaying on the letter vowel sounds and the dynamics of the formation of the graphics system of the French language ІХ-ХVІІІ centuries.

Key words: phonographic inventory, vocalic system, graphic complex, script, French language.

Дослідження особливостей еволюційного розвитку голосних звуків французької мови завжди перебувало в центрі уваги багатьох вітчизняних та зарубіжних лінгвістів (Н. О. Катагощина [2], М. В. Сергієвський [3], Л. М. Скредина [4], А. Доза [1], Ф. Брюно [5], Г. Цінк [9], М. Cohen [7], Ch. Thurot [8] та інші), оскільки воно розкриває специфіку становлення графічної системи французького письма, виявляє основні механізми формування графем, що передавали голосні звуки. Представлені вище праці у нашій роботі слугували науковою базою для виявлення особливостей розвитку голосних звуків французької мови, а також для встановлення основних графічних засобів фіксації голосних звуків на письмі та їх функціонального навантаження протягом становлення фонетико-графічної системи французької мови.

Актуальність теми представленої дослідження визначається загальною тенденцією романського мовознавства до вирішення питань виникнення та розвитку графіки й орфографії французької мови, зокрема, до необхідності визначення основних фонографічних засобів для передачі голосних звуків в історії французького письма.

Для передачі своїх звуків французька мова за традицією використовувала латинський алфавіт і наслідувала фонетичний принцип правопису. Проте, стрімкий розвиток вокалічної системи мови у старофранцузькій та середньофранцузькій періоди, яка мала значну кількість нових звуків, зокрема появу нових монофтонгів, велику кількість дифтонгів, трифтонгів, а також виникнення назалізованих звуків і, відповідно, й назалізованих дифтонгів не встигав вчасно фіксувати всі зміни. Таким чином, **метою** нашого дослідження є встановити фонографічний інвентар, який використовувала французька мова протягом усього свого розвитку для передачі на письмі зазначених вище голосних шляхом аналізу писемних літературних пам'яток та текстів поезії, спираючись на апробовану систему класифікації графем (від однолітерних до багатолітерних комплексів).

Об'єктом роботи виступає вокалічна та графічна системи французької мови ІХ-ХVІІІ століть, а **предметом** дослідження є фонографічний інвентар для передачі голосних звуків французької мови ІХ-ХVІІІ століть.

Матеріалом дослідження є писемні пам'ятки та літературні тексти французьких авторів ІХ-ХVІІІ ст. (понад 70 першоджерел), а також різноманітні словники французької мови: лексикографічні довідники різних історичних епох та етимологічні словники.

Запропонована робота базується на історичній періодизації історії французької мови, яка, згідно із значним колом науковців (Н. О. Катагощина [2], Л. М. Скредина [4], М. В. Сергієвський [3], А. Доза [1], Ф. Брюно [5] та інші) вона підрозділяється на 5 основних етапів або мов: *старофранцузький період* (ІХ-ХІІІ ст.), *середньофранцузький період* (ХІV-ХV ст.), *ранньофранцузький період* (ХVІ ст.), *новофранцузький період* (ХVІІ-ХVІІІ ст.) та *сучасний період* (ХІХ-початок ХХІ ст.).

Аналіз фонографічного інвентаря для передачі голосних звуків **старофранцузької мови**, дозволив виділити такі особливості.

Для передачі на письмі 25 голосних звуків французька мова ІХ-ХІІІ ст. використовувала 13 (26%) однолітерних, 24 (46%) дволітерних, 11 (22%) трилітерних та 3 (6%) чотирилітерні графеми (загалом 51 графема).

Деякі звуки старофранцузької мови були поліграфами, тобто фіксувалися різними графемами. Найбільшу кількість графем мав звук [ō], який нараховував 7 графічних аналогів: монограф **ō**, диграфи **eu**, **ue**, **eū**, триграфи **eue**, **ieu** та **ueu**, а також звук [e], що передавався за допомогою 5 графем: монографами **e**, **é**, **è** та диграфами **ai**, **ee**. Поява такої кількості графічних комплексів (далі по тексту ГК) для передачі одного звука пов'язана у цих двох випадках, насамперед, із певними фонетичними змінами, які відбулися у французькій мові ІХ-ХІІІ ст. По-перше, це народження нового звука [ō], графічні засоби для відтворення якого ще не були відомі старофранцузькій мові, тому для передачі монофтонга [ō] поети застосовували різні графічні засоби. По-друге, це

стягнення певної кількості ранньостарофранцузьких дифтонгів та трифтонгів, зокрема [ai] у [e] і [eue], [ieu] [ueu] у [ō]. До цих змін слід також додати появу звука [ū], який є результатом скорочення дифтонга [ou].

Проте, не зважаючи на той факт, що нові звуки мали б відобразитися новими графічними знаками, старофранцузька мова зберігала старі написання і таким чином віддзеркалювала давню вимову слів. Отже, починаючи з XIII ст., старофранцузька графіка характеризується існуванням традиційних або історичних написань. На нашу думку, це пов'язано з обмеженими графічними можливостями латинського алфавіту. У зв'язку з появою нових звуків, для відображення яких вже не було нових знаків у алфавіті, старофранцузька графіка вирішує цю проблему різними шляхами. *По-перше*, вона зберігає історичні написання. *По-друге*, впроваджує у писемність нові діакритичні знаки. Найпоширенішим діакритичним знаком у старофранцузький період розвитку мови стала *трема*, про що свідчить певна кількість графем, наприклад, монографи **ä**, **ï**, **ë** та **ü**. Здійснений нами аналіз також зафіксував існування таких діакритичних знаків, як гравіс (монограф **è**) та акут (монограф **é**). *По-третє*, старофранцузька мова починає подвоювати майже всі літери, які позначали голосні звуки, у нашому випадку йдеться про диграфи **aa**, **ee**, **ii**, **oo**. Два останні графічні засоби наслідували єдину мету – точне підкреслення правильної вимови, чітку передачу звуків французького мовлення. Таким чином, автори середньовічних поетичних текстів намагалися найточніше передати звучання слів, які повинні були римуватися.

Отже, старофранцузька графіка, з одного боку, була фонографічною, а з іншого – набувала традиційності, оскільки зберігала давні історичні написання. Ці феномени також доводять той факт, що у старофранцузькій мові була відсутня орфографічна норма написань.

Однолітерні графічні комплекси старофранцузької мови повністю не відповідали основному правилу графіки (один звук – одна літера), оскільки кожний голосний звук мав декілька графічних синонімічних відповідників (від 2 до 6). Разом із тим, певна кількість назалізованих звуків, а також дифтонги [au], [ie] і [üi] мали по одному єдиному графічному варіанту, який збігався у відповідній графіці, а отже, ці графеми виконували основну вимогу фонетичного принципу правопису – чітка передача звуків усного мовлення.

Значна кількість старофранцузьких графем була поліфонами, тобто одна графема могла фіксувати декілька звуків. До старофранцузьких графем-поліфонів належали: монограф **e**, який фіксував 2 звуки [e] та [e]; монограф **i** – графічний відповідник 2 звуків: [i] та [e]; монограф **o**, що передавав 2 звуки [o] та [o]; монограф **u** – графічний еквівалент звука [ü] та приголосного [v].

Фонографічний інвентар для передачі 23 голосних звука у **середньofранцузький період** нараховував 63 графеми: 14 (23%) однолітерних, 31 (50%) дволітерних, 15 (23%) трилітерних та 3 (4%) чотирилітерних ГК.

Представлений кількісний аналіз продемонстрував збільшення парадигми дволітерних та трилітерних ГК у середньofранцузькій графіці у порівнянні із старофранцузьким періодом. Цей факт зумовлено певними фонетичними змінами у мові та відсутністю на той час єдиної орфографічної норми написань.

Переважна кількість звуків залишалися у французькій мові XIV-XV ст. поліграфами – мали декілька графічних еквівалентів. Наприклад, відкрита [e] прочитувалася у 8 графемах, зокрема у монографах **e**, **é**, **è**, диграфах **ai**, **ay**, **ei**, **ee** та **eu**. Так само й лабіалізована [ō] фіксувалася на письмі за допомогою 8 графем: диграфами **oe**, **eu**, **ue** та триграфами **ieu**, **eu**, **ueu**, **ueu**.

Проте поліфонічність значної кількості графем, що передавали голосні звуки середньofранцузької мови, значно скоротилася. У французькій мові XIV-XV ст. поліфонами виступали лише дві графічні одиниці: монограф **e**, який фіксував 3 звуки [e], [e] та редуковане **e**; а також монограф **o**, що передавав 2 звуки [o] та [o].

Однією з характерних рис середньofранцузької графіки було широке використання діакритичних супраграфемних знаків, зокрема знаків *трема*, *акут*, *гравіс*. Проведений аналіз таких написань дозволив стверджувати, що застосування представлених вище діакритичних знаків зумовлено намаганням французької графіки XIV-XV ст. продемонструвати фонетичні особливості мови. Наприклад, переважна кількість написань із використанням *трема*, а саме: однолітерні графеми **d**, **ë**, **ï**, **ü**, **ÿ** та дволітерна **oÿ** мали на меті графічно відобразити голосні, які перебували у зйянні. *Акут* (у графемі **é**) та *гравіс* (у графемі **è**) фіксували особливість ступеня відкритості фонем – відкритий звук [e]. А звертання до *гравісу* у графемі **à** передбачило вирішення однієї з складних завдань графіки середньofранцузького періоду – розрізнення омофонів.

Починаючи із XIV-XV ст. позиційний характер французької графіки все більше укорінюється. Так, наприклад, у позиції перед приголосними [z] та [v] відкритий [o] ставав закритим.

Фонографічна система голосних звуків середньofранцузької мови була поліфункціональною, а отже, мала у своєму арсеналі окрім фонетичних і традиційні написання. До фонетичних написань належали такі, які максимально точно намагалися передати звуки мовлення. Такими фонограмами у французькій мові XIV-XV ст. могли виступати графеми **au** та **eau**, оскільки вони фіксували відповідні дифтонг та трифтонг, а також усі графеми із застосуванням діакритичних знаків та подвоєних літер, які наочно демонстрували голосні у зйянні.

Традиційними написаннями можна назвати всі графічні комплекси, які передавали назальні звуки. Ця теза пояснюється тим, що у старофранцузькій мові носові голосні промовлялися в усіх положеннях у слові, тоді як у середньofранцузький період переважна кількість назалізованих звуків стали назальними, тобто носовий приголосний перестав промовлятися. Проте графіка слів зберігала літеру, яка фіксувала носову приголосну. До традиційних написань ми також віднесли диграфи **oi**, **ou**, **eu**, **ue**, які змінили свою вимову або зазнали стягнення у монофтонги, але на письмі зберігали старі графічні форми.

Фонографічний інвентар для передачі 22 голосних звуків у **ранньofранцузький період** нараховував 57 графем: 15 однолітерних (29%), 29 дволітерних (48%), 10 трилітерних (18%) та 3 чотирилітерних (5%).

При загальному збереженні кількості графем для передачі голосних у XVI ст. (56 ГК) у порівнянні зі середньofранцузьким (56 ГК) та старофранцузьким (50 ГК) періодами, кількість однолітерних ГК зросла за рахунок упровадження у графічну систему діакритичних знаків, зокрема розширення застосування супрагра-

фемних знаків *акут*, *гравіс*, *циркумфлекс*, *трема*. У добу Відродження найхарактернішими діакритичними знаками стали *акут* (поява монографа **ù**) та *циркумфлекс* (монографи **â**, **ê**, **ô**). Фактично кожна літера, що відображала голосний звук, використовувалась із супраграфемним знаком, наприклад: **à**, **â**, **ë**, **é**, **è**, **ê**, **ï**, **ô**, **ù**. Представлене графічне явище зумовлено встановленням та закріпленням у ранньофранцузькій мові протиставлення *голосний переднього* / *голосний заднього* рядів, яке потребувало особливого відтворення на графічному рівні. Саме тому переважна більшість авторів XVI ст. почала звертатися до застосування зазначених вище графічних засобів з метою точного відтворення звуків.

Значна кількість ранньофранцузьких звуків були поліграфами – мали декілька графічних еквівалентів. Наприклад, найчисельніша на графічні відповідники була у XVI ст. відкрита [ɛ], вона була представлена десятьма ГК: чотири монографи **e**, **ë**, **è**, **ê** та шість диграфів **ai**, **ay**, **ei**, **ey**, **oi**, **ou**. Вісім відповідників мала носова [ɛ̃], а саме диграфи **em**, **en**, **in**, **im**, **yn**, триграфи **ain**, **ein**, а також тетраграфи **aing** та **eing**. Сім ГК відображали звук [ø] – диграфи **œ**, **eu**, **eü**, а також триграфи **eue**, **œu**, **ueu**, **yeu**. По чотири графічних еквіваленти мали такі звуки, як [a] – монографи **a**, **â**, **a** та диграф **aa**; [ɛ] – монографи **e**, **ë**, **é** та диграф **ee**.

Поліграфічними графемами у XVI ст. виступали літери **e**, **ë**, **i**, **o**, дволітерні сполучення **oi**, **ou**. Так, літера **e** передавала звуки [ɛ], [ɛ̃] та [ə], літера **ë** – [ɛ], [ɛ̃] та [ə], літера **i** – [i] та [ʒ], літера **o** – [ɔ] та [ɒ], сполучення **oi**, так само як і **ou** фіксували напівголосний [w (ʷ)] і [ɛ]. Всі інші дволітерні, трилітерні та чотирилітерні ГК відображали по одному звуку.

У ранньофранцузький період закріплюється історичний принцип письма. Більшість дволітерних та трилітерних графем зберігають у своїх графічних формах написання, які раніше представляли собою фонетичні, тобто відбивали давню вимову. До таких ГК належали у XVI ст. триграми **ain**, **ein**, **eau** та тетраграма **aing**, які у середньофранцузькій мові ще відображали певні дифтонги та трифтонги, що зникли у ранньофранцузький період, проте їхній графічний образ залишився у французькій графіці.

У **новофранцузькому періоді** для відтворення 18 голосних звуків французька мова застосовувала фонографічний інвентар, який складався з 60 ГК, зокрема, 19 однолітерних (32 %), 33 дволітерних (54 %), 6 трилітерних (10 %) та 2 чотирилітерних (4 %).

Здійснений кількісний аналіз продемонстрував, з одного боку, збільшення кількості однолітерних та дволітерних графем, а з іншого, зменшення трилітерних та чотирилітерних ГК у порівнянні з попередніми періодами розвитку французької графічної системи. Цей факт пояснюється розширенням парадигми графем із застосуванням супраграфемних знаків з метою відтворення протиставлення *голосний переднього* / *голосний заднього* рядів, що стало наслідком розвитку позиційного закону голосних, а також з процесами унормування та уніфікації графіки, які були розпочаті вченими та друкарями XVII-XVIII ст., що зумовило деякою мірою скорочення багатолітерних комплексів.

Серед основних характеристик фонографічного інвентаря новофранцузької мови необхідно вказати на поліграфічність графем. Як і у попередньому періоді розвитку найчисельнішою на графічні відповідники була у XVII-XVIII ст. відкрита [ɛ], вона відображалася на письмі дванадцятьма ГК: трьома монографами **e** (21 %), **è** (19 %), **ê** (5 %) та дев'ятьма диграфами **ai** (13,5 %), **ay** (11 %), **ei** (12 %), **ey** (8 %), **oi** (4 %), **ès** (2 %), **et** (2 %), **êt** (1 %), **ez** (1,5 %). Вісім графічних відповідників мала носова [ɛ̃], а саме диграфи **in** (45 %), **im** (9 %), **yn** (6 %), **ym** (4 %), триграфи **ain** (18 %), **ein** (16 %), а також тетраграфи **aing** (1 %), **eing** (1 %). Шість графем відображали звук [ø] – диграфи **œ** (0,5 %), **eu** (63 %), **eü** (8 %), а також триграфи **eue** (10 %), **œu** (18 %) та **yeu** (0,5%). По чотири графічних еквіваленти мали такі звуки, як [â] – диграфи **am** (7 %), **an** (39 %), **en** (42 %), **em** (12 %); [ɔ] – монографи **o** (69 %), **ô** (2 %), диграф **au** (20 %), триграф **eau** (9 %); [ü] – монографи **u** (97 %), **ü** (1 %), **û** (1 %) та **v** (1 %); [i] – монографи **i** (83 %), **î** (4 %), **y** (12 %), **j** (1 %); [j] – **ï**, **î**, **ü**, **y**. Три графічних аналози відбивали звук [u] – диграфи **ou** (97 %), **ou** (2 %), **ou** (1 %); а також носові звуки [õ] – диграфи **om** (14 %), **on** (83 %), **um** (3 %) та [œ̃] – диграфи **um** (2 %), **un** (97 %), **vn** (1 %). По два графічних комплекси мали такі звуки, як [a] – монографи **a** (97 %), **â** (3 %); [ɛ] – монографи **e** (55 %), **é** (45 %); [ə] – монографи **e** (97 %), **è** (3 %); напівголосні [w] – диграфи **oi** (88 %), **ou** (12 %) та [ɥ] – диграфи **ui** (98 %), **uy** (2 %). Тільки два звуки мали по одному графічному відповіднику, а саме [ɑ] – монограф **â** та [ɔ] – монограф **o**.

Поліфонічними графемами у новофранцузькій мові залишилися літера **e**, яка передавала звуки [ɛ], [ɛ̃] та [ə], літера **o** – [ɔ] та [ɒ], літера **i** – [i] та [ʒ], літера **y** – [i] та [j], графема **î** – [i] та [j], графема **ü** – [ü] та [j], диграф **um** – [õ] та [œ̃], диграф **oi** – [ɛ] та [w].

Згідно з представленими даними, при написанні голосних звуків французької мови чітко простежується загальна тенденція до спрощення фонетичного принципу, який був провідним у старофранцузькій та середньофранцузькій періоди, від 69 % (більше половини) до 9 % та безумовно зростання історичного або традиційного від 9% до 34% від останнього місця у старофранцузькій мові до домінуючого у ранньофранцузькій та новофранцузькій мовах. У подальшому перспективним вбачається аналіз особливостей фонографічного інвентаря для передачі приголосних звуків в історії французької мови.

Література:

1. Доза А. История французского языка / Альберт Доза; [пер. с франц. Е. Н. Шор]. – М.: Изд-во иностр. лит., 2003. – 471 с.
2. Катагощина Н. А. История французского языка: учебник для ин-тов и фак. иностр. яз. / Н. А. Катагощина, М. С. Гурьчева, К. А. Аллендорф. – М.: Высшая школа, 1976. – 319 с.
3. Сергиевский М. В. История французского языка / Максим Владимирович Сергиевский. – М.: Учпедгиз, 1938. – 295 с.

4. Скрелина Л. М. История французского языка: уч. пособие для вузов / Л. М. Скрелина, Л. А. Становая. – М. : Высшая школа, 2001 – 463 с.
5. Brunot F. Précis de grammaire historique de langue française / Ferdinand Brunot. – P. : Masson, 1899. – 608 p.
6. Chaurand J. Nouvelle histoire de la langue française / Jacques Chaurand. – P. : Editions du Seuil, 1999. – 817 p.
7. Cohen M. Notes de méthode pour l'histoire du français / Marcel Cohen. – P. : Edition en langues étrangères, 1958. – 100 p.
8. Thurot Ch. De la prononciation française depuis le commencement du XVI siècle d'après les témoignages des Grammairiens / Charles Thurot. – P., 1881. – 340 p.
9. Zink G. Phonétique historique du français / Gaston Zink. – P. : PUF, 1986. – 254 p.